

UOT 81'1

İRADƏ QASIMOVA

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ ÜZVLƏNMƏYƏN
CÜMLƏNİN GENİŞLƏNMƏSİ

Məqalədə Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlənin genişlənməsindən danışılır. Bu mənada, adlıq cümlələrin genişlənməsi məsələlərinə diqqət edilir. Hər iki dildə adlıq cümlənin xarakterik xüsusiyyətləri, genişlənməsi yolları və vasitələri elmi-nəzəri təhlilə cəlb olunur. Məqalədə adlıq cümlənin işlənmə məqamları, genişlənməsinin əhəmiyyəti, Azərbaycan və fransız dillərindəki xarakterik xüsusiyyətləri məsələlərinə toxunulur. Araşdırmada irəli sürülən nəzəri fikirlər dil faktları ilə təsdiq edilir.

Açar sözlər: *Sintaksis, adlıq cümlə, sadə cümlə, genişlənmə, təkrar.*

Məlumdur ki, dildə fikrin çatdırılması və mübadiləsi üçün əsas sintaktik vahid kimi cümlənin böyük rolu vardır. “Cümlə nitqin canlı vahididir” [5, 64]. Üzvlənməyən cümlələr də nitqdə müəyyən qədər əhəmiyyətə malikdir.

Cümlənin növlərindən biri kimi üzvlənməyən cümlə genişlənmə vasitələrinə görə maraqlıdır və bu baxımdan, digər cümlə növlərindən fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatlarında “söz-cümlə” termini ilə ifadə olunan bu cümlə tipi tərkib hissələri olmayan, yəni cümlə üzvlərinə görə ayrılmayan sintaktik vahiddir. Məlumdur ki, sözün tərkib hissələri dedikdə, morfemlər (kök və şəkilçi), sadə cümlənin tərkib hissələri dedikdə, cümlə üzvləri, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri dedikdə isə onun təşkil edən sadə cümlələr başa düşülür. “Ümumiyyətlə, cümlə üzvü anlayışı çox mürəkkəb və tarixən dəyişən bir anlayışdır” [1, 110]. Diqqətə dəyər faktlardandır ki, bu anlayış (üzv anlayışı) bütün cümlələrə aid olmur. Yəni bütün cümlələr tərkib hissələrinə - cümlə üzvlərinə görə təhlilə cəlb edilə bilmir. Dilçi alimlərin mülahizələrində belə cümlələr, yəni cümlə üzvü müəyyən edilə bilməyən cümlələr təbii hesab edilir.

Üzvlənməyən cümlələr ifadə vasitələrinə görə üç qrupa ayrılır:

1. Ədatla ifadə edilən söz-cümlə. Məsələn:

- Niyə dinmirsən?
- Heç...
- Qəzeti gətirdinmi?
- Bəli.
- Oradakı məqaləni oxudun?
- Xeyr.
- Es-tu prêt à la réunion pour demain?
- Oui.
- Cette chemise est à toi?
- Non.

2. Modal sözlə ifadə edilən söz-cümlə. Məsələn:

- İnanıram ki, əsgərlərimiz vətənin keşiyində ayıq-sayıq dayanırlar.
- Şübhəsiz.
- Vətənimizin tarixi çox qədimdir.
- Əlbəttə.
- Buludlar dolub, yağış gözlənilir.
- Bəlkə də.

- Il apprendra l’histoire de Paris.
- Certainement.
- Les touristes vont apprécier notre patrie.
- Bien sûr.
- Il sera déçu de ce travail.
- Peut-être.

3. Nida sözləri ilə ifadə edilən söz-cümlə. Məsələn:

- Azərbaycan gəncləri yarışda birinci yerə çıxdılar.
- Bəh-bəh!
- Meşəyə od düşüb.
- Ay aman!
- Sa mère est morte très jeune.
- Hélas!

Söz-cümləni digər cümlə növlərindən ayıran əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Söz-cümlə dialoqlarda işlənir.
2. Söz-cümlə cavab məqsədi ilə işlənir.
3. Söz-cümlə köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Əslində, bu xüsusiyyətlərdən üçüncüsü söz-cümlənin mahiyyətini tam açmağa bilər və yalnız üzvlənməyən cümlə üçün xarakterikdir. Çünki dildə dialoqlara xas olan yarımçıq cümlə və cavab məqsədi daşıyan bir sıra cümlə tipləri də vardır. Yəni ilk iki əlamət təkcə söz-cümləyə aid deyil. Lakin üçüncü cəhət yalnız söz-cümlə üçün xarakterikdir.

Azərbaycan dilçiliyində tərkib hissələri eyni sözdən ibarət olan sintaktik vahidlərin də üzvlənməyən cümlə hesab edilməsi halları vardır. M.Adilov “Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi” adlı araşdırmasında mübtəda və xəbəri təkrar sözlərdən təşkil olunmuş “qonaq qonaqdır”, “böyük böyükdür, kiçik-kiçik” tipli cümlələrin təkrarlardan ibarət üzvlənməyən cümlələr olduğunu göstərir: “Ümumiyyətlə, mənaca qeyri-müəyyən olan bu təkrarlar, əslində, tautologiyadan başqa bir şey deyildir. Mənaca dəqiqlik olmadığı kimi, qrammatik cəhətdən də bunları təşkil edən sözlər müstəqil cümlə üzvü keyfiyyətindən məhrumdur” [1, 109]. Fikrimizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, onlara xəbərin və mübtədanın sualı verilə bilər. Təkrar sözlərdən formalaşmış cümlələrdə mübtəda və xəbər axtarmaq “əbəs” deyil. Daha doğrusu, bu tipli cümlələrin üzvlənməyən hesab edilməsi hardasa məntiqə sığmır. Ona görə ki, sadə cümlənin bu növü müəyyən şəxslə cümlədən fərqlənir. Və maraqlıdır ki, belə cümlələr yalnız quruluşca sadə olmur, onlar içərisində mürəkkəb cümlə faktları da az deyil. Məsələn, fikrimizcə, “uşaq uşaqdır, böyük də böyük” cümləsi hər iki tərəfi müəyyən şəxslə sadə cümlədən ibarət olan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Cümlənin tərəflərinə sual verib üzvlərə ayırmaq mümkündürsə, o, üzvlənməyən cümlə analizindən kənar qalır. Yuxarıdakı cümlənin birinci mübtədası isim, ikinci mübtədası isə substantivləşmiş sifətdir. Kim uşaqdır? sualının cavabı “uşaq”, kim böyükdür? sualının cavabı isə “böyük” sözdür. Bunu belə izah etmək olar ki, hər iki söz birlikdə xəbər ola bilmir, burada fikrin informasiya yükünü daşıyan “uşaqdır” və xəbərlik şəkilçisi buraxılmış, ellipsisə uğramış “böyük” sözləri xəbər vəzifəsindədir və onlara mübtədanı tapmaq üçün də sual vermək mümkündür. Əgər belədirsə, deməli, burada mübtəda vardır. Xəbərlərin tabe tərəf kimi uzlaşma sintaktik əlaqəsində olduğu “uşaq” və “böyük” sözləri mübtəda deyilsə, bəs nədir? Fakt budur ki, onların hər ikisi əsas nitq hissəsidir və linqvistik qaydalara görə, əsas nitq hissələri sintaktik funksiya daşıyaraq cümlə üzvü kimi işləyə bilər. M.Adilov bütün təkrarları üzvlənməyən cümlə hesab edərək onların daha çox yayıldığını və daha zəngin xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir [1, 108]. O, özü də üzvlənməyən cümlə hesab etdiyi təkrarların əsas nitq hissələri ilə ifadə edildiyindən yazır: “Bu

təkrarlar, əsasən, adları əhatə edir. Feillər də ad – məsdər formasında bu şəkildə təkrarlanır. Odur ki, bu təkrarların təşkil etdiyi üzvlənməyən cümlələrin daxili xəbəri təsriflənən olmaq feli və -dır ... idi ünsürlərinin köməyi ilə düzəlir” [1, 114]. Fiukrimizcə, feil zonasına aid olan məsdərin özü müstəqil ismi xəbər kimi işlənirsə, deməli, üzvlənir. Məsələn, ölmək ölməkdir cümləsinin hər iki üzvü təhlil oluna bilər.

M.Cahangirov “Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr” adlı araşdırma aparmış və Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “üzvlənməyən” terminini işlətmişdir. M.Adilov da bu terminin M.Cahangirov tərəfindən “düzəldildiyini” qeyd edir. Lakin M.Cahangirov dilçilik ədəbiyyatlarında haqqında danışılan üzvlənməyən cümlələrdən bəhs edir: “... elə söz və ifadələrə, birləşmə və tərkiblərə rast gəlirik ki, onlar cümləyə məxsus müəyyən bir fikrin ifadəsinə xidmət edir, lakin belələrini üzvlərinə ayırmaq olmur” [2, 27].

M.Adilovun bəhs etdiyi üzvlənməyən cümlələr isə başqadır, eyni sözlərin mübtədə və xəbər kimi işlənməsindən ibarətdir. Tədqiqatçı belə cümlələrdə, ümumiyyətlə, təkrarları (yəni tərkibindəki bütün sözləri) üzvlənməyən sintaktik vahidlərə daxil edir, halbuki həmin təkrarlar üzvlənir. Diqqəti çəkən məsələlərdən biri budur ki, M.Adilov bu təkrarları bərabər söz hesab edir: “Haqqında bəhs etdiyimiz “böyük böyükdür, kiçik kiçik” tipli təkrarlardan ibarət müvazi tərkiblərin hər biri üzvlənməyən cümlə kimi diqqəti cəlb edir” [1, 111]. M.Adilov bu cümlələri həm tərkiblərə ayrılan cümlə kimi verir, həm də onların üzvlənmədiyindən danışır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmaçı həmin tərkiblər haqqında “paralel”sözünü də işlədir. Paralel, və ya qeyri-paralel olsa da, əgər cümlə tərkiblərə bölünə bilirsə, deməli, cümlə üzvlərinə görə təhlilə cəlb edilə bilər. Sadə cümlənin tərkibi dedikdə onun içərisindəki cümlə üzvləri başa düşülür. M.Adilov “biz biz idik, biz qırx qız idik”, “gözəl gözəldir, çirkin çirkin”, “alma almadır” və s. kimi cümlələr haqqında deyir: “bütün bu təkrarlar ciddi desək, heç bir dəqiq, aydın fikir ifadə etmir, qeyri-müəyyənlik bildirən tərkiblərdir, dəqiq konturları yoxdur, tautologiyadır” [1, 113]. Araşdırmalar göstərir ki, istər əsl (dilçilik ədəbiyyatlarında sözügedən və M.Cahangirovun tədqiq etdiyi) üzvlənməyən cümlələr, həm də M.Adilovun araşdırdığı təkrarlardan ibarət cümlələr genişlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Müəllifin özü də onları dəyişilmə xüsusiyyətindən ayrı tutmur: “Bu növ təkrarlar, əsasən, paralel tərkiblər əmələ gətirir ki, bunların da müxtəlif transformları meydana çıxmağa bilər” [1, 112-113]. Lakin bu cümlələri üzvlənməyən cümlələrlə qarışdırmaq olmaz.

Dilçilik araşdırmalarında söz-cümlə haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. İndiyə qədər həmin sintaktik vahid haqqında “təktərkibli cümlə”, “üzvlənməyən cümlə”, “cavab cümləsi”, “cümlə əvəzləri”, “təküzlü cümlə” kimi terminlər işlədilmişdir. Professor S.Həsənova söz-cümlənin yalnız sadə cümlələrə aidliyi və onların sual və ya nida intonasiyası ilə deyilməsi fikrinin yerinə düşmədiyini söyləyir [3, 262]. O, söz-cümlənin mürəkkəb cümləyə də aidliyini və adi intonasiya ilə deyildiyi halları da istisna etmir. S.Həsənova adlıq cümlə ilə söz-cümləni müqayisə edərək yazır: “Adlıq cümlə nominativ (ad bildirmə) xarakter daşdığı halda, söz-cümlə bu əlamətdən məhrumdur, o, münasibət bildirərək özündən əvvəlki cümləyə cavab verir” [3, 263]. Tədqiqatçı həmin xüsusiyyətinə görə söz-cümləni “cavab cümləsi” adlandırır. Lakin sonrakı araşdırmalarında o, üzvlənməyən cümlə haqqında fikirlərini daha da dəqiqləşdirir: “... həmin cümlə haqqında başqa bir təklif də yerinə düşər. Məsələn, köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə və ya köməkçi nitq hissələri şəklində olan cümlə. Bu fikir “söz-cümlə”nin ədat, modal söz və nida ilə ifadə olunmasına əsaslanır. Hər halda, “söz-cümlə” termini qənaətbəxş deyildir” [4, 14]. Fikrimizcə, söz-cümlənin “köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə” adlandırılması daha uyarlıdır.

Söz-cümlə forma baxımından genişlənmə bilən sintaktik vahiddir. Onun fikir və ya məlumat baxımından genişlənməsi mümkün deyil. Belə ki, üzvlənməyən cümlə yalnız köməkçi

nitq hissələri vasitəsi ilə genişlənir ki, bu, onun mənasına təsir göstərmir. Məsələn:

- – Görəsən, Qarabağ tezliklə azad olacaqmı?
- Bəli, şübhəsiz.
- Vous allez quitter la patrie?
- Bien sûr non!

Buradakı üzvlənməyən cümlə (ikinci cümlə) iki köməkçi nitq hissəsindən (ədat və modal sözdən) ibarətdir. Həmin cümlə bunlardan biri ilə də ifadə oluna bilər. Lakin iki sözdən təşkil olduğu üçün genişlənmə hesab edilir. Belə formal cəhətdən genişlənmədə digər köməkçi nitq hissələri də iştirak edə bilər. Məsələn:

- Kitabı aparım?
- Yox ey.
- Tu viendra chez nous?
- Oh, oui.

Üzvlənməyən cümlədəki “ey” onu genişləndirən vasitə kimi diqqəti çəkir. Və maraqlıdır ki, bu fakt dilçilik ədəbiyyatlarında çağırış nidası hesab edilən “ey” sözünün tamamilə fərqli bir məqamını üzə çıxarır. Belə ki, o, yuxarıdakı söz-cümlədə ədat kimi iştirak edir. Beləliklə, inkar ədatı, qüvvətləndirici ədatla birgə genişlənməyə söz-cümləni genişləndirmişdir.

Fransız dilçisi N. Steinyberg belə hesab edir ki, əsas üzvlərdən ibarət olan bir qrup cümlələrin söz cümlələrdən təşkil olunduğunu iddia edir. O, bu baxımdan təsdiq və inkar bildirən oui non certainement bien sur si etc; salamlama, təşəkkür etmə, üzr istəmə mənasında işlənən bonjour, bonsoir, adieu, merci, pardon sözlərinə diqqət çəkir (8, 40).

Ümumiyyətlə, bir sıra fransız qrammatikləri nidaları, nidalı ifadələri, onomatopeyaları (yamsımlar əsasında düzələn sözləri) söz cümlə hesab edirlər. Bu mənada, fransız dilindəki hélas, allons donc! etc, patatras! plouf! miaou!etc sözlərindən istifadə olunur .

Fransız dilinin metodiki qrammatikasını yazan Martən Riege, Jan Kristof Pela və Rene Riul göstərirlər ki, söz-cümlələr özləri təklikdə bir məlumatı bildirir. Onlar da Azərbaycan qrammatikləri kimi söz-cümləni özündən əvvəlki cümlədən ayırmır və belə cümlələrin əvvəlki cümlənin mənasını saxladığını qeyd edirlər. Lakin bu mütəxəssislər söz-cümlələrin hər hansı bir suala ümumi cavab verdiyini də göstərirlər (6, 466). Aşağıdakı cümlələr bu fikri təsdiq edə bilər.

- Et le concert? Pensez-vous y aller?
- Non.

Martən Riege, Jan Kristof Pela və Rene Riul söz cümlələrə təkrarlanmağa ehtiyacı olmayan əvəzedicilər kimi yanaşır və nidaların belə cümlələrdə gücləndirici funksiyasından danışırlar.

Silvi Puason-Kinton, Selin Üet-Ogl, Roksan Bule, An Vern- Sirieysin söz-cümlə haqqındakı bəzi fikirləri Azərbaycan qrammatiklərinin mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, sözügedən dilçilər oui / non, yəni bəli-xeyr (yox) sözlərinin sualların cavabında işləndiyini göstərirlər (7, 93). Bu fikir söz-cümlənin əsas xüsusiyyətlərindən birini ifadə edə bilər. Yuxarıdakı fikirlərdən də aydın olur ki, söz-cümlələrin bir qrupu təsdiq və inkar ədatları ilə ifadə olunur:

- Tu aimes beaucoup Paris?
- Oui.
- Il veut quitter Paris?
- Non!

Silvi Puason-Kinton, Selin Üet-Ogl, Roksan Bule, An Vern- Sirieys si/ non (əlbəttə, yox) söz cümlələri qısa formada inkar sualların cavabında işləndiyini qeyd edirlər:

- Tu ne vas pas à l'université aujourd'hui?

– Non, je suis malade.

– Tu partira pour voyage cet été? Si j'irai avec mon mari.

Fransız dilində moi aussi (mən də həmçinin) sözlərindən təsdiq mənasında cavab vermə məqamlarında, moi non plus (mən də yox) sözlərindən isə hər hansı fikrə inkar məzmunlu cavab verəndə istifadə olunur:

– Je préfère les roses.

– Moi aussi. (Je préfère les roses)

– Je n'aime pas les fruits.

– Moi non plus (Je n'aime pas les fruits)

Mütəxəssis fikirlərində moi, si (mən, əlbəttə) sözünün razılaşmadığını inkar cümlənin cavabında, moi non (mən də yox) sözünün isə razılaşmadığını təsdiq cümlənin cavabında işlənməsi fikirləri əsas yer tutur. Məsələn:

– J'adore mon métier.

– Moi, non.(Je n'aime pas mon métier)

– Je ne vais jamais au théâtre.

– Moi si (J'y vais souvent)

Beləliklə, dildə bütün sintaktik vahidlərin genişlənmə imkanı vardır. Lakin bu genişlənmə iki cür olur:

1. Məna-məzmun genişlənməsi.

2. Forma genişlənməsi.

Haqqında danışılan üzvlənməyə cümlə yalnız forma cəhətdən genişlənmə bilər ki, bu, fikri əhatələndirə bilmir, lakin mənanın qüvvətlənməsinə, münasibətin konkretləşməsinə təsir edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Əsərləri, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 370 s.
2. Cahangirov M. "Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyə cümlələr" / Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, XVII c. Bakı: 1960, s. 26-44;
3. Həsənova S. Söz-cümlə (cavab cümləsi) və predikativlik Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər (Azərbaycan MEA-nın 60 illiyi münasibətilə 28 fevral – 1 mart 2005-ci il tarixdə keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı, Nurlan, 2005, s. 261-266.
4. Həsənova S. Çağdaş Azərbaycan dilinin bəzi qrammatik problemlər. Dil və ədəbiyyat" (beynəlxalq jurnal) Bakı, BDU, 2008, № 4 (64), s. 13-15.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2017, 428. Fransız dilində
6. Martin Riegel, Jean –christophe Pellat, René Rionl Grammaire méthodique du français, Presses Universitaire de France, 1994, p 645.
7. Sylvie Poisson-Quinton, Célyne Huet-Ogle, Roxane Boulet, Anne Vergne-Sirieys, Grammaire expliqué du français. CLE international 2003. p.160
8. N. Steinberg Grammaire française. Leningrad 1972 p.214, II partie.

İradə Qasımova
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
dissertantı
e-mail: irade.gasimova1969@gmail.com

EXPANSION OF THE UNDIFFERENTIATED SENTENCES IN AZERBAIJANI AND FRENCH

The article discusses the extension of a simple sentence in Azerbaijani and French. In this sense, attention is paid to the issue of expanding the sentence. In both languages, the characteristics, methods and means of expanding the offer are scientifically and theoretically analyzed. The article is devoted to the use of the nominal sentence, the importance of its expansion and the characteristic features in the Azerbaijani and French languages. The theoretical ideas presented in the study are supported by linguistic facts.

Keywords: syntax, nominal sentence, simple sentence, extension, repetition.

РАСШИРЕНИЕ НЕРАСЧЛЕНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается расширение простого предложения на азербайджанском и французском языках. В этом смысле уделяется внимание на вопрос расширения именного предложения. На обоих языках научно и теоретически анализируются характеристики, способы и средства расширения предложения. Статья посвящена использованию именного предложения, важности его расширения и характерным особенностям в азербайджанском и французском языках. Теоретические идеи, представленные в исследовании, подтверждаются языковыми фактами.

Ключевые слова: синтаксис, именное предложение, простое предложение, расширение, повторение.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 28.06.2019

Son variant 21.11.2019